

Костянтин Бацак

ДЖОВАННІ КАЗАРЕТТО: ЛИСТИ ПРО НАУКОВУ ЕКСПЕДИЦІЮ ДО КРИМУ Й ПІВДЕННОГО ПОДНІСТРОВ'Я (1836 р.)

Стаття присвячена дослідженню маловідомої сторінки біографії італійського природодослідника Джованні Казаретто — його подорожі до Криму та Південного Подністров'я влітку 1836 р. Протягом поїздки він зібрав гербарії рослин, а також, у своїх листах, зробив короткий огляд природних ресурсів, описав деякі місцеві античні та середньовічні старожитності, відзначив наслідки діяльності імперської російської влади, політика якої в Криму спричинилася до його демографічного, культурного та господарського занепаду.

***Ключові слова:** Крим, Південне Подністров'я, гербарії, природні ресурси, старожитності, політика Російської імперії в Криму.*

Ім'я Джованні Казаретто відоме серед дослідників історії ботаніки¹. Народившись 1810 р. в купецькій родині, що мешкала в лігурійському місті К'яварі, він з юнацьких років виявив схильність до природознавства. Закінчивши 1834 р. медичний факультет у Генуї, він недовго займався лікарською практикою — відомо, що вже 1838 р. недавній випускник-медик разом із зоологом Каффером вирушив у наукову навколосвітню подорож на фрегаті «Реджіна», спорядженому на гроші Турінського королівського товариства природничих наук. Затримка у Ріо-де-Жанейро дозволила молодим ученим ґрунтовно дослідити бразильську флору навколишніх теренів (провінції Мінас-Жерайс, Сан-Паулу) і зібрати величезну колекцію рослин. На зворотному шляху, 1839 р. Дж. Казаретто доповнив її екземплярами з північно-східного узбережжя країни (провінції Баїя і Пернамбуко). Крім суто ботанічного, мандрівник пильнував й економічний інтерес: з Бразилії він привіз також певну кількість насіння, плодів, зразки деревини і кори різних лікарських, харчових і технічних рослин². Частина зібраних у гербарії рослин (100 таксонів) були описані Дж. Казаретто в його праці «*Novarum stirpium brasiliensium decades*»³, надрукованої у Генуї протягом 1842–1845 рр. Сама ж колекція, яка нараховує 4000 зразків, що належать до 2800 таксонів, нині зберігається в Головному гербарії Турінського університету⁴.

Довгий час майже всі ботанічні надбання Дж. Казаретто зберігалися в гербаріях Турінського та Генуезького університетів нерозібраними. Лише нещодавно італійські вчені виявили раніше невідомі частини цих бота-

нічних колекцій. З'ясувалося, що вони датовані 1834–1836 рр. і мають більш раннє походження, ніж бразильська, беручи початок з Лігурії, а також зі степової зони навколо Одеси й Кримського півострова. «*Plantae Rossiae Australis*» — так назвав Дж. Казаретто гербарій, зібраний у Південному Подністров'ї та Криму⁵.

Виявлення цієї колекції відкрило раніше невідому сторінку наукової біографії Дж. Казаретто, розпочатої у віці 26 років, коли 15 квітня 1836 р. він ступив на борт бригантини «*Ре Давид*», яка під сардинським прапором направлялась до Одеси. Ця поїздка була ініційована братом, Паоло Казаретто, котрий саме тоді перебував у Одесі, де опікувався комерційними інтересами сім'ї. Ненадовго зупинившись у брата, Дж. Казаретто 23 червня 1836 р. разом зі своїм новим одеським знайомим, французьким геологом і палеонтологом Едуардом де Верньоєм, вирушив у поїздку Кримом. Їхня експедиція теренами Кримського півострова тривала близько місяця. По її завершенні, у вересні того ж року, Дж. Казаретто від'їжджає до Парижа. Дорогою він перетинає Молдову, Поділля, Волинь, Галичину, Моравію і Пруссію, зупиняється у найбільших містах Західної Європи (Відні, Монако, Страсбурзі).

Враження від своєї подорожі, а також деякі наукові нотатки Дж. Казаретто виклав у трьох листах, надісланих у Геную різним особам й опублікованих протягом 1836–1837 рр. на сторінках кількох номерів лігурійського часопису «*Biblioteca Italiana*». Перший з документів, датований 26 вересня 1836 р., був написаний в Одесі майже одразу після повернення з експедиції до Криму й адресований вчителеві Дж. Казаретто, відомому італійському природодосліднику Доменіко Вівіані. Лист містить короткий виклад наукової інформації та вражень від побаченого⁶. Характерною є хронологічна послідовність, що у ній здебільшого подані відомості, основу яких становили щоденникові записи.

Наступні два послання дослідника відмінні від першого і за своєю формою, і за змістом. Зокрема, другий лист, надісланий 23 грудня 1836 р. з Парижа в Геную неназваному представникові місцевої знаті, змістовно розпадається на дві частини. У першій інформація, подана в попередньому листі, доповнена цікавими сюжетами про лікування грязями, яке він спостерігав у Саках, про кримських караїмів у Євпаторії та відвідування їхньої кенаси перед поверненням на материк. Друга частина листа присвячена короткій екскурсії разом із братом та друзями з Одеси до Овідіюполя та Аккермана⁷. Ця поїздка в приодеський степ відбулася напередодні від'їзду Дж. Казаретто до Парижа, що, зокрема, підтверджується датуванням матеріалів з його гербарію в Генуезькому університеті⁸.

І, нарешті, третій лист італійського ботаніка — це стислий науковий огляд рослинності Криму у зв'язку з його фізико-географічними та

кліматичними особливостями. Окремий акцент автор робить на можливості відродження на півострові культивування ендемічного сорту олив, яке бере початок з генуезьких часів⁹.

З кореспонденції Дж. Казаретто до його брата дізнаємось, що гербарії «української» колекції, датовані 1834–1836 рр., не всі були зібрані під час згаданої експедиції до Північного Причорномор'я. Деякий час він отримував матеріали для ботанічних колекцій від брата. Паоло Казаретто у співпраці з торговим представником своєї компанії, «шанувальником ботаніки та сільського господарства» Ноццоліні, збирав їх і доставляв з Одеси в Геную на торгових судах, що належали сім'ї Казаретто¹⁰. Молодий Джованні, опрацьовуючи ці «ботанічні посилки», очевидно, вже тоді плекав задуми власної наукової поїздки на землі, колись заселені його співвітчизниками.

Природознавець ретельно готувався до своїх досліджень флори у Криму. Ймовірно, ще вдома він ознайомився з роботами своїх старших колег-дослідників рослинності Криму — «Фізичною і топографічною таблицею Тавриди» П.-С. Палласа¹¹, «Таврійсько-кавказькою флорою» Ф.К. Біберштейна¹². Пізніше, під час подорожі півостровом, Дж. Казаретто шукав зустрічей і активно спілкувався з представниками наукового співтовариства кримських натуралістів: директором Нікітського ботанічного саду М.А. Гартвісом, із яким обговорював проблеми морозостійкості тамтешніх порід оливи, а також головним інспектором із шовківництва краю Х.Х. Стевенем, колекція комах і рослин якого справила враження на молодого природодослідника. Ймовірно, від Х.Х. Стевена італієць дізнався, що у Сімферополі мешкає вдова знаного природодослідника П.-С. Палласа¹³.

Маршрут подорожі Дж. Казаретто визначався його науковими інтересами. Насамперед, вчений прагнув якнайглибше дослідити багату реліктову флору гірського Криму й зібрати там колекції рідкісних рослин. Тому, зійшовши на берег у Керчі, він здійснив коротку поїздку морем на Таманський півострів для обстеження грязьових вулканів, а далі, причаливши на зворотному шляху в Єнікале, вирушив через Феодосію і Судак на Південний берег Криму, принагідно відвідавши Алушту, Нікіту, Ялту, Алупку, Балаклаву та Севастополь. Ми не маємо відомостей про плани Дж. Казаретто щодо вивчення флори Кавказу. В будь-якому разі він не ризикнув просунути далі Таманського півострова, оскільки у цей період Кавказька війна перейшла в активну фазу, й експедиції у гірські місцевості Північного Кавказу стали небезпечними. З острахом дослідник пише в листі до свого вчителя: «Ворожість тих неприборканих і диких народів проти росіян і проти будь-якого іноземця, як і раніше, жива: росіянам лише вдалося закріпитися в 6 або 7 фортецях уздовж узбережжя

Чорного моря, починаючи від Анапи (у декількох милях від Тамані) до Мінгрелії; ... вони піддаються ризику раптового нападу, і, ... коли треба вирушити на заготівлю сіна чи навіть зробити запас води, вони змушені виходити озброєні та з гарматою»¹⁴.

Дорогою дослідник двічі відхилився від основного маршруту, щоб відвідати колишню другу столицю Кримського ханства Карасубазар та «нову столицю» Сімферополь. Його подорож Кримом завершилася в Євпаторії, яка тоді була одним із трьох морських портів півострова (інші два — Керч та Феодосія), через які здійснювалися торговельні й пасажирські перевезення. Звідти Дж. Казаретто на пароплаві повернувся до Одеси.

Допитлива натура молодого природодослідника упродовж кримської експедиції постійно виявляла неабияку ерудицію, широту кругозору, невтомну енергійність науковця і толерантність. Його цікавило все: фізична географія та геологія Криму, побут і культура тамтешніх народів, пам'ятки археології та фортифікації тощо.

Дж. Казаретто став одним із перших італійців, котрі поширили серед співвітчизників відомості про становлення кримської курортології, зокрема, про початки грязелікування на Сакському озері¹⁵. Лікар за освітою, мандрівник у одному з листів відзначив цілющі властивості цих грязей для лікування ревматичних уражень та оцінив потенційні можливості для розбудови цієї галузі місцевої курортології. Добрі медичні результати грязелікування швидко популяризували кримські курорти на теренах Російської імперії та за кордоном. За кілька десятиліть після візиту Дж. Казаретто до Сак у новозбудованому санаторії вже лікували тисячі людей від низки важких хвороб¹⁶.

Час подорожі Дж. Казаретто Кримом збігається з періодом відчутного пошквалювання інтересу до вивчення античних і середньовічних старожитностей Північного Причорномор'я. Спостерігалось розгортання краєзнавчої роботи, здійснення археологічних досліджень, у яких італійці, відчувачи причетність своїх пращурів до історії стародавнього Криму, часто виявляли ініціативу. Так, відомий тосканський дипломат, інженер, письменник і громадський діяч Луїджі Серрісторі, який, будучи чиновником з особливих доручень канцелярії М.С. Воронцова, у середині 1820-х рр. перебуваючи у Керчі, з великим інтересом знайомився з місцевими античними пам'ятками та вивчав колекцію стародавніх монет, зібраних в археологічному музеї міста¹⁷. Активну участь у розкопках курганів-поховань боспорських правителів брав ще один виходець із Апеннін — чиновник відомства новоросійського генерал-губернатора Рафаїл Скассі. У прагненні популяризувати культурні надбання півострова він друкував на сторінках часопису «Одесский вестник» статті,

присвячені історії та археології Криму, матеріал для яких збирав під час своїх краєзнавчих експедицій¹⁸. До теми історії Криму звертались інші представники інтелектуальної еліти місцевих італійських громад: віце-консул Королівства Обох Сицилій у Феодосії Феліче Лагоріо у своїй книзі «Історичний нарис революцій і торгівлі Тавриди» низку сюжетів присвятив історії генуезьких колоній на чорноморському узбережжі Криму та їхнім стосункам із сусідами¹⁹.

Тому не дивно, що потрапивши в історичне середовище Криму та Подністров'я, Дж. Казаретто, усвідомлюючи ментальний зв'язок з минулим співвітчизників, неодноразово в своїх листах звертається до пам'яток матеріальної культури античної та середньовічної історії півострова. Він уважно оглядає руїни стародавньої Фанагорії та поховальні кургани на Таманському й Керченському півостровах — пам'ять про колись могутнє Боспорське царство, руїни стародавнього Херсонеса в Севастополі. Дослідник з цікавістю відвідує місцеві музеї старожитностей — керченський та феодосійський, — знайомлячись з їхніми колекціями античних і генуезьких середньовічних знахідок. Виходець із Лігурії, Дж. Казаретто з особливим інтересом вивчає історичні згадки про генуезців у Північному Причорномор'ї, зокрема, знайомиться з роботою Гаспаро Л. Одеріко «Лінгвістичні записки або критичний огляд географічного положення Лігурії від часів Оттона Великого з історичними згадками про Кафу та інші місця Криму...»²⁰. Протягом подорожі Дж. Казаретто відвідав практично всі вцілілі місцеві генуезькі фортеці — від Феодосії й Судака до Балаклави в Криму та Аккермана в Подністров'ї, аби уточнити відомості, почерпнуті з опрацьованої ним наукової літератури. Відзначаючи занедбаний стан більшості цих пам'яток у Криму, він з гіркотою зазначає: «багато з них у давнину і зовсім ще недавно, росіянами, були зруйновані»²¹. Згідно зі свідченнями Дж. Казаретто, чи не єдиною вцілілою генуезькою фортецею, яку йому вдалося обстежити, була Аккерманська. Вона не постраждала лише тому, що в ній розташувалися місцева лікарня та винні погребі новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова²².

З власником цих погребів Дж. Казаретто раніше вдалося особисто поспілкуватися у його кримському маєтку в Алупці. Мова йшла, вочевидь, про плани перетворень у Криму: вирощування нових видів культурних рослин та про інші заходи, зокрема, пов'язані з розбудовою портів для розширення морського сполучення та економічних зв'язків Причорномор'я.

Між рядками кореспонденції Дж. Казаретто виразно проступають інші, «неофіційні», історичні реалії тодішнього Криму. Так, італійцеві впала в око зруйнована після приєднання до Російської імперії економіка

півострова й навколишніх територій, яка й за півстоліття ще перебувала у стагнації. Деякі колись процвітаючі міста, як, наприклад, Тамань, так і не відродилися. У занепаді знаходилось традиційне виноградарство та садівництво, а дилетантські експерименти нової кримської знаті з вирощування європейських сортів садових рослин нерідко завершувалися невдачею.

Історичні пам'ятки, які описував Дж. Казаретто, нищилися, а спроби їхнього недбало-аматорського дослідження призводили до подальшого руйнування. Культурні скарби вивозилися з півострова до імператорських колекцій Петербурга та за кордон. Місцеве населення, як, наприклад, кримські татари і караїми, позбавлене можливості займатися традиційним господарством, збідніло й ледь зводило кінці з кінцями у своїх «убогих хатинах»²³.

Отже, листи Дж. Казаретто є цікавим наративним джерелом для вивчення Криму та інших теренів Північного Причорномор'я: їхнього природно-географічного, економіко-господарського, демографічного та історико-культурного становища у другій половині 30-х років XIX ст.

Додатки

I

Пану проф. кавалеру Доменіко Вівіані²⁴ в Генуї.

Одеса, 24 вересня 1836 р.

Вельмишановний пане професоре,

Поєднавши на завершення мою подорож та ботанічні екскурсії у цих російських краях, і на момент прийняття рішення щодо іншої [подорожі] до Франції, мені хочеться вірити, що Ви із задоволенням приймете замітку про відвідані мною місцевості й про мої колекції, котру я Вам передаю перед тим, як залишити Росію.

Після досить сприятливого плавання до Дарданелл зустрічний вітер нас трохи затримав у цій протоці, тому я скористався такою нагодою аби відвідати ті місця, історичні й поетичні свідчення про які викликали у мене жвавий інтерес і зацікавлення: так у мене з'явився час ступити ногою у декількох місцях обох берегів, азійського та європейського; біля могили Гекуби, в Дарданеллах, на руїнах Абідоса, в Галліополі я зібрав основу моїх колекцій. Не без жалю і бажання побачити їх знову я залишив ці береги і Константинополь, де зупинявся на короткий час, вирішивши прискорити свою подорож, щоб прибути ще о добрій порі до Криму, куди я мав намір прямувати з Одеси. Через кілька днів після мого приїзду в це місто, доки я готувався до здійснення свого плану, прибув з Парижу пан де Верньой²⁵, член колегії Геологічного товариства Франції,

який також туди прямував: тож ми об'єдналися і потім, без зволікання, піднялися на палубу пароплава, який прямував у Керч, куди ми прибули за два з половиною дні плавання. Мені дуже пощастило, що я зустрів такого чудового компаньйона, з котрим я ділив тяготи й радощі поїздки, у різних відношеннях цікавої, якою я залишився в цілому задоволений. Пан Верной, людина багатьох талантів і знань, досліджував геологію з великою любов'ю, він побував на Піренеях, в Ірландії й Шотландії; займався в основному вивченням копалин перехідних пластів. З Керчі, перетнувши Боспор²⁶ на маленькому човні, ми вирушили узбережжям Азії, щоб звідти почати наші спостереження і колекціонування, а також щоб вивчити виверження грязей, котрі, як ми чули, існують у різних місцях півострова.

Командувач польського гарнізону фортеці Фанагорія люб'язно погодився провести нас до кратера найближчого грязьового вулкана, два виверження якого були засвідчені; одне відбулося минулого року, інше — за два дні до нашого прибуття, і він нам розповів про явища, які супроводжували [ці виверження]; ми дійсно знайшли зовсім недавню і ще м'яку так звану лаву; інші два кратери, один із яких наповнений водою, ми виявили на двох сусідніх сопках. Налаштовані головним чином розширити наші дослідження, наступного дня ми піднялися вище у невеликому поштовому візку, проїхали майже всю територію острова²⁷ і відвідали 4 або 5 подібних вулканів, деякі з них діючі: іноді разом із грязями підіймалася вода й виділявся газ, і майже завжди сильний запах нафти виходить з тріщин цих ґрунтових новоутворень. Весь острів складається з таких конічних сопкок, і все нам підказувало вбачати в них ті самі пригаслі грязьові вулкани. Упродовж подорожі цим дивним і необхідним краєм нам зустрілося чимало курганів, які засвідчили, що колись він був досить заселеним. Місто Тамань, яке ще 50 років тому було густо населеним, на сьогодні більше не існує: лише кілька нікчемних халуп і декілька не вартих уваги уламків мармуру й дивних гранітних брил, що зустрічаються в середині велетенських руїн, — залишки, які зберігають ще пам'ять. Росливість майже така ж, як у Степовому Криму й Бессарабії. Ми перебували недалеко від кордонів Черкесії і бачили здаля перші гори Кавказької гряди: ніхто не наслідився ступити по той бік цього кордону; ворожість тих неприборканих і диких народів проти росіян і проти будь-якого іноземця, як і раніше, жива: росіянам лише вдалося закріпитися в 6 або 7 фортецях уздовж узбережжя Чорного моря, починаючи від Анапи (у декількох милях від Тамані) до Мінгрелії; нас запевнили, що вони піддаються ризику раптового нападу, і що коли треба вирушити на заготівлю сіна чи навіть зробити запас води, вони змушені виходити озброєні і з гарматою.

Повертаючись до Керчі, ми причалили в Єнікале навпроти острова, який ми полишали в оточенні гір, там ми виявили такі самі виверження грязей і ті самі родовища нафти, що й на Тамані. Третинні породи Керчі (так само, як і Тамані) дали нам можливість створити першу гарну колекцію скам'янілостей. З висоти цього відродженого міста на широких просторах відкривається краєвид величезного скупчення курганів, у яких були знайдені цікаві античні старожитності, котрі частково зберігаються в музеї Керчі, а деякі були перевезені до музею Петербурга.

Від Керчі ми почали нашу подорож Кримом, що тривала близько місяця, перетнувши стародавнє Боспорське царство, а потім усю грядку гір, котра від Феодосії тягнеться до Балаклави, де найвища точка, на яку ми піднялися — Чатир-Даг, — вірогідно є стародавнім Трапезумом. Ці гори, здебільшого вапнякові, вивіщуються майже перпендикулярно вздовж південного морського узбережжя, утворюючи свого роду терасу, і повільно збігають, нахилившись з північного боку назустріч крейдиючим і верхньокрейдяним породам північного Степового Криму, які показуються, піднімаючись одна за одною в яскраво виражений і типовий спосіб. Результатом цієї поїздки для мене була гарна колекція рослин, порід і скам'янілостей. Захоплюючи річ, яка увійшла в мої дослідження — це виявлена постійна схожість і співставленість, яку я знайшов у прекрасному й мальовничому південному узбережжі, з нашою рідною рів'єрою; з-за того, що тут часто зустрічається деяка пам'ять про генуезців, мені здавалося, що перебуваю у моїх рідних краях. Я не міг не відвідати окремі з цих пам'яток: багато з них у давнину і зовсім ще недавно, росіянами, були зруйновані, але те, що досі залишається, все ще по-справжньому гідне захоплення. Рови, залишки стін і цитаделі Кафи (нині знову названа Феодосією), фортеця Судак (Солдайя) здебільшого ще вціліла Балаклави (стародавній Чембало) є прекрасними витворами мистецтва: все ще тримаються на вежах два останні герби різних консулів республіки цих земель, а також ряд написів, котрі з Кафи доставлені в Музей старожитностей цього міста. Я певен, що в мовознавчих записках²⁸ про них повідомляється не без деяких помилок, і, наскільки я пам'ятаю, Одеріко²⁹ сам ставить під сумнів сумлінність тих, у кого він їх скопіював. Я не буду згадувати інші пам'ятки і фортеці, менш цінні й майже зруйновані, які нам зустрілися на шляху. Але ще одна пам'ятка є живим свідченням перебування наших пращурів у цій країні; я виявив її у найпівденнішій частині Криму, там, де знайшли притулок багато рослин помірною клімату. Це призвело до поєднання таким чином російської рослинності з рослинністю більшості країн Південної Європи. У тих самих місцях, де самі по собі ростуть лавр, смоківниця, дуб, *Diospyrus lotus*, *l'Arbutus andrachne* та інші подібні рослини, і давні види дикого

винограду піднімаються на вершини найвищих дерев; серед них зустрічаються тут і там кілька розрізнених старих оливкових дерев, започаткування звичаю і культури вирощування яких відноситься до татарських традицій генуезьких часів. Мене запевнив пан Гартвіс³⁰, директор Імператорського Нікітського ботанічного саду, та інші люди, що ці дерева стійкі до морозу -11° , у той час як новітні рослини цього виду, які походять з Італії й Провансу, і які постійно нам рекомендують, часом ризикують постраждати від такої незвичної температури.

Крім згаданих ще існують такі важливі міста або місця, які я відвідав усі, а саме: Карасу-Базар (колишня столиця кримських татар), Сімферополь (нова столиця), Алушта, Ялта, Севастополь (військовий порт) у стародавньому Таврійському Херсонесі, Козлов (тепер Євпаторія). У Сімферополі досі живе дружина Палласа³¹; і в тому ж місті я познайомився з паном Стевенем³², який має чудову колекцію рослин і комах: у Ласпі я зустрів на південному узбережжі іншого доброго знавця ботаніки, пана Компера³³. Я скажу Вам наостанок, що з боку губернаторів³⁴ Сімферополя та Керчі, а найбільше — від графа Воронцова, губернатора Новоросії та Бессарабії, ми відчули всіляке сприяння, щоб здійснити таку подорож: прийом, який ми отримали у цієї непересічної людини, пристрасного шанувальника й добродійника Криму, в його славній дачі в Алушці, був дійсно достойним; я не знаю, де ще ми знайшли б стільки теплоти і гостинності, які ми відчули у російських дворян в їхніх мальовничих сільських маєтностях на південному узбережжі, чого не скажеш про тих самих татар у їхніх убогих хатинах.

Після нашого повернення до Одеси мій супутник виїхав до Константинополя, а я залишився, щоб слідувати Степом до його країн і продовжити мої ботанічні екскурсії до Овідіополя й Аккермана на березі Дністра на теренах Бессарабії: незважаючи на те, що флора усіх цих земель зазвичай одна й та ж сама за своїм складом та досить одноманітна і нудна.

Моя кампанія в Росії завершилася: довга зима дивує мене і заважає продовженню моїх студій, а ще більше — тривале перебування в цих краях. Тому я від'їжджаю, і, пам'ятаючи Вашу мудру пораду, незважаючи на те, що запізнився, і мав би вже досі взяти її до виконання, вже післязавтра від'їжджаю до Парижу, де залишатимуся до наступної весни.

Ось вони, мої новини: з нетерпінням чекаю отримати повідомлення про Ваші кроки, з глибокою повагою і щирою прихильністю.

Ваш вірний і відданий слуга

Джованні Казаретто.

II

Лист доктора Джованні Казаретто до прославленого лицаря Генуї

Оскільки я бачу, що Ви знайомі з листом, який я написав до проф. Вівіані, від'їжджаючи з Одеси, в якому я для нього подав швидкий виклад моєї подорожі (Biblioteca Italiana, том 84, с. 146). Я з превеликим задоволенням користуюся цією можливістю, щоб розважити також Вас деякими найбільш цікавими речами, які я бачив, певен, що це принесе Вам задоволення.

Спочатку я Вам розповім дещо про сакські грязі у Криму (про які я забув сказати в згаданому звіті) і про те, як їх використовують з лікувальною метою. Вони знаходяться на відстані 19 верст (верста в Росії дорівнює 1066 метрів) від міста Козлов (тобто Євпаторії), розташованого на узбережжі моря в західній частині півострова; і оскільки на час нашого прибуття у ці краї пароплав, на якому ми думали повернутися до Одеси, затримався з відходом ще на один день, то ми скористалися цим останнім днем нашої подорожі до Криму, щоб піти й поглянути на них. Було 22 липня; надзвичайна спека, випалена рослинність, нудна дорога веде через засушливий степ: ми вже здалеку побачили ту саму гряду гір, яку проминули кілька днів тому, її вигляд викликав у нас приємні спогади про природу набагато прекраснішу й чарівнішу. Нарешті ми підійшли до грязей: нам не вдалося помітити жодної значної установи, ми лише знайшли єдине пристойне, але не дуже велике приміщення, де знаходяться директор і лікар, і яке в змозі вмістити невелику кількість відвідувачів. Якщо притік людей, які приїжджають, щоб прийняти грязі, трохи збільшується, то напинають намети під відкритим небом: важко знайти доступне житло в небагатьох убогих халупах, розкиданих там і тут, частково татарських, частково караїмських. Ці грязі притягують людей не лише з півострова, а й із-за його меж: схоже на те, що вони почали використовуватись не дуже давно³⁵; їх добрі результати більш ніж беззаперечні. Вони настільки рідкісні, наскільки прості за своєю природою і способом використання. Відповідно, там неподалік є озеро, яке влітку пересихає, і його дно повністю вкривається шаром солі, так само відбувається і з багатьма іншими солоними озерами Криму: їх береги позбавлені рослинності (осадження солі поступово збільшується до центру), і залишаються покритими чорнуватою гряззю, насиченою соляною і сірчистою речовиною. Людей, які хочуть приймати ці грязі, зносять або вони сходяться самі навколо і в саму середину, роздягаються догола, і там лягають горизонтально, потім служник покриває всі частини тіла кожного хворого рівним шаром тієї самої, вологої як тісто, грязі, зауважу, що товщина цього шару не надто велика, і у такий спосіб набуває форми тіла, таким чином людина відкриває сонячним променям найбільшу поверхню, а шар грязі затримує максимально велику кількість тепла.

Звичайна температура, до якої нагріваються ці грязі під палючим липневим сонцем, складає $+36^{\circ}$, це потрібно для того, щоб досягнути хорошого результату. Тому сприятливий час для їхнього використання дуже обмежений (приблизно від середини червня до середини серпня), і застосовуються вони тільки у найспекотніші години дня. Вони допомагають при різних хронічних захворюваннях, і, особливо, при ревматичних ураженнях. Повторюючи ці процедури безперервно протягом більш-менш тривалої кількості днів, вони отримують дивовижні зцілення. Чим довше ви можете витримати це лікування, тим краще. Для того, щоб було можливо отримати якусь користь, необхідно залишатися нерухомо в цьому положенні принаймні 20 чи 30 хвилин, але є й такі люди, які не можуть витримати до кінця такого терміну. Ви тепер можете уявити, яке враження на нас мав справити вигляд усіх тих чорних і безформених тіл, розпластаних над поверхнею величезного болота під відкритим небом під палючою літньою спекою, у самому центрі цієї сумної і тужливої самотності. Вимушені залишатися нерухомо всередині гарячої кірки грязі вони досить відчутно страждають: повітря наповнене їхнім стогоном. Маленьке віяло поруч із кожним із них, закріплене за допомогою жердини, заглибленої в землю, служить захистом їхнього обличчя від променів сонця: лише їхня голова зовсім не вкрита гряззю; але був один, чие тіло (як потребувала зробити його хвороба) все було замащене гряззю так, що не можна було впізнати в ньому людської подоби, крім його очей та рота. У такому стані були помічені розкидані тут і там, вдало та зручно розташовані чоловіки, жінки й діти, які, вимазані гряззю, у такий спосіб очікують, щоб Мати-Земля повернула колишнє їхнє здоров'я. Існують у тому самому місці два намети (один для чоловіків і один для жінок), де хворі знаходять прихисток, щоб помитись і отримати все необхідне після лікування грязями. Вони дістають протягом усього цього часу, все, що потрібно: лікар завжди серед них. Вартість проведення кожної процедури — 3 рублі.

Я приділю трохи більше уваги караїмам: цим іменем названа в Криму секта євреїв, що розкидана по кількох російських губерніях: вони насправді мають, завдяки порядності, кращу репутацію, ніж інші. Однак, у порівнянні з великою кількістю євреїв, які перебувають у Польщі й на півдні Росії, ця секта не так, щоб сказати дуже чисельна: вони є в Польщі, Одесі, головним чином у Криму, а деякі навіть у Константинополі. У Козлові євреї всі караїми, і, мабуть, це місце, де їх є найбільше: єдине, що в цьому місті варто подивитися — це саме їхня синагога³⁶, яку ми не могли не відвідати; тим більше, що нам було цікаво подивитися на стародавню Біблію, яка там зберігається. Вони без зволікання задовольнили наше бажання, і нам на очі принесли цей розкішний манускрипт на івриті,

цінність якого полягає в поєднанні давності походження, краси і пречудової збереженості; що свідчить про те, що в усі часи її берегли з усією повагою і турботою. На наше щастя ми знайшли одного з їхніх рабинів, котрий вважається одним із найбільш освічених, і який умів трохи говорити італійською, і я із задоволенням розпитав його про походження їхньої схизми й відмінності їхньої секти; і він охоче задовольнив мою цікавість. Одна з основних відмінностей, які відрізняють їх від інших євреїв, полягає в запереченні Талмуду. Наша присутність незабаром зібрала всередині натовп караїмів, які не без здивування спостерігали, як ми ведемо серйозні бесіди з їхніми рабинами в центрі храму. Зовні синагога не менш впорядкована й пристойна, ніж всередині, вона, без сумніву, найкрасивіша з усіх інших, блискучих і жалюгідних, які я бачив протягом моєї подорожі. Ми, нарешті, висловивши їм свою вдячність, попросилися, обмінявшись по черзі найглибшими поклонами.

Тепер, залишаючи Крим, я Вам розповім дещо про Овідіополь та Аккерман: я не хотів від'їжджати з Одеси, не побачивши могили Овідія й фортеці Аккерман, яка, відповідно до існуючої в цих краях традиції, була побудована генуезцями: я тепер не пам'ятаю, що про неї кажуть наші аннали. Я здійснив цю поїздку в компанії мого брата й кількох друзів. Овідіополь знаходиться на відстані 40 верст від Одеси: на всій дорозі, що пролягає степом, ми не зустріли жодного поселення, крім німецьких колоній Кляйнлібенталь і Гросслібенталь. По тому, як ми прибули в Овідіополь, перше, що нас цікавило — знайти спірну могилу, але ніхто не міг нам її показати: кілька мешканців села, яких ми розпитали, спрямували нас до російського священика, щоб ми отримали від нього дещо більше інформації, на що він нам відповів: інші мандрівники теж те саме шукали, але він напевне не знає де вона знаходиться; жодної згадки більше не залишилося в їхніх краях про цього Овідія, хоча близько 30 років тому, в Аккермані, жив дідусь (і називає ім'я), який щось про нього ще пам'ятав. Ми, звичайно, більш нічого ні в кого не питали. Звісно ж ми роздумували над тим, як це неправильно було назвати Овідіополем цю місцевість. Росіяни після завоювання Криму та в інших провінціях півдня Росії поквапилися відновити античні імена багатьох міст, але в цьому випадку вони, очевидно, помилилися, самовпевнено визначивши *sub iudice adhuc lis est*³⁷ щодо нього географічне положення. Звичайно, було б розумно похвалитися тим, що ми отримали прихисток і гостинність у тому ж місці, що й бідний Овідій, якби це було правдою, але, якщо вірити йому і його віршам, слід шукати місце його вигнання в гирлі Істра³⁸, а не Дністра.

Овідіополь та Аккерман обидва віддалені від моря на однакову відстань в 10 або 12 верст, ці два містечка знаходяться один на правому,

інший на лівому березі Дністра, один навпроти одного, розділені великим озером³⁹ завширшки 9 верст, у якому збираються води цієї річки. Ми ступили на човен, сприятливий вітер швидко переніс нас на протилежний берег, і ми опинилися в Бессарабії. Місто Аккерман захищала з боку озера велична фортеця, яка все ще існує, красива і непошкоджена, але в мирний час її перетворили для зовсім іншого використання, а саме: одну частину на лікарню, іншу — на знамениті погребі, в яких зберігаються вина земель, які належать графу Воронцову. Я сподівався тут знайти щось генуезьке: якщо це правда, то генуезці були першими, хто її побудував, але я не виявив нічого, що б мені підтвердило цей факт. Частина фортеці очевидно побудована турками, і в зовнішній частині стін ще видніються їхні вирізьблені герби, а інша частина набагато старша, її стіни вищі, та ще й увінчані вежами, її конструкція, хоч я не можу стверджувати напевне, може бути швидше грецькою, ніж генуезькою; там я знайшов два грецькі й один турецький написи; рови, які оточують усе навколо фортеці, дуже широкі та глибокі. Ця поїздка, між іншим, надала мені можливість зробити невелику колекцію рослин Бессарабії.

Виїхавши з Одеси, довгою дорогою через Поділля, Волинь, Галичину, Моравію, я ще отримав кілька зразків рослин і скам'янілостей, наскільки мені це дозволила зробити швидкість пересування. Я зійшов у соляних шахтах Бохні⁴⁰ (в Галичині). Моя поїздка з Відня сюди видалася щасливою; і ось я тепер, нарешті, тут, у центрі наук, у Парижі.

Супутник у моїй подорожі Кримом, пан Едуардо де Верньой, уже повернувся, як і я, до Парижа. З Одеси він виїхав до Константинополя, відвідав Босфор, був у Пруссії, на горі Олімп (у Віфінії), Смірні; повернувся зі Смірні до Константинополя, й прибув до Відня через Банат та Угорщину. Цього року Туреччину заповнили багато ботаніків, зоологів та геологів.

Париж, 23 грудня 1836 р.

Ваш вірний слуга і друг,

Джованні Казаретто.

III

Щодо різновидів оливкового дерева, які знаходяться в Криму.

Флора самого Криму вже сама по собі цікава завдяки гарним і дивовижним рослинам, які тут є, але стає ще більш цікавою, якщо розглядати її у фізико-географічному відношенні. Як на мене, завдяки своєму стратегічному розташуванню цей півострів має ті ж переваги у розподілі рослин у часі Чорного моря, що й Сицилія та Сардинія в часі Середземномор'я: його рослинність насправді дуже багата та різноманітна. Зустрічаються в Криму не тільки рослини півдня Росії й частини Кавказу,

але тут також знаходиться значна кількість рослин Анатолії і в цілому усього узбережжя Чорного моря. Вони розподіляються в значній залежності від його фізичної й геологічної будови. Гряда гір, серцевину яких становить гірський вапняк, розкинулась, не перериваючись, від Феодосії (стародавня генуезька Кафа) аж до Балаклави (той самий Чембало): вона простягнулася вздовж південного морського узбережжя, піднімаючись і обриваючись майже перпендикулярно, утворюючи свого роду терасу, і повільно збігає, нахилиючись з північного боку назустріч третинним породам північного Степового Криму. Ця рівнинна частина Криму (що обмежується стародавнім Херсонесом Таврійським, Херсонесом Іраклійським і Боспорським Кіммерійським Царством) зазвичай має ту саму рослинність, котра є й на прилеглому узбережжі Азії біля кордону з Черкесією, в Одесі та в Бессарабії; високі гори, які певним чином впливають на флору, мають більше альпійських рослин. Морське південне узбережжя, захищене цими горами як височенним муром, пропонує зовсім відмінну й особливу рослинність: її вигляд характеризується наявністю цілого ряду рослин помірнього клімату, які спричинили контакти російської флори з флорою більш південних країн Європи. В ньому самі по собі ростуть дикий ясен, інжир, лавр, дуб, хурма; родючі лози дикого винограду (у маєтностях Мухалатка, які належать полковнику Оліву⁴¹, є виноградна лоза, стовбур якої 5 футів у обхваті біля основи) губляться у верхівках найвищих дерев; і, не кажучи вже про багато інших рослин, які люблять тепліші місця, тут ростуть *Iastinum fruticans* L., *Helianthemum fumana* Pers., *Convolvulus scammonia* L., *Ephedra monostachya* L., *Zizyplus paliurus* Willd., *Momordica elaterium* L., *Juniperus oxycedrus* L., *l'Arbutus andrachne*, і, нарешті, олива. Ареал поширення цієї примітної і корисної рослини насправді трохи звужений, її не знайдеш ніде, крім берегової ділянки, яка обмежується татарськими селами Форос та Алушта⁴², і тепер видно лише кілька старих дерев, розкиданих тут і там у сільській місцевості, які свідчать про те, що їх розведення у давнину було, ймовірно, більш поширеним: за цією ж традицією татари відродили свою культуру ще до часів генуезців, які, будучи на чолі інших на півострові, мали там різні установи, що, зруйновані, залишилися ще на кілька століть як чудова згадка про них. Наявність цієї рослинності викликала у російських панів-власників маєтностей у цій прекрасній та мальовничій частині Криму бажання зайнятися головним чином обробіткою землі: тому їм доправили з Італії й трохи з Провансу багато видів оливкових дерев, таким чином була здійснена спроба завести плантації цих чужоземних рослин, але безрезультатно. Схоже, що ця місцевість відмовляється прийняти цих нових, хоча й знайомих гостей; у той час як особливий сорт кримської оливи, сильної і цінної, яка, можна сказати, чинить опір

руйнівній дії часу й клімату, мало береться до уваги, у випадку, коли її особливі сестри більш-менш швидко гинуть, не витримуючи незвичної температури. Беззаперечно, що саме цей сорт приносить плоди неперевершеної стиглості, відмінно протистоїть морозам до -11° . Таке явище не нове в науці: у деяких інших видів рослин існують подібні приклади, можна згадати з-поміж інших зразок сорту інжиру, який професор Жакен⁴³ назвав *Ficus carica var. Budensis* від місця, де він виключно росте, тобто біля Буди на горі під назвою Блоксберг: рослину цього різновиду інжиру перевезли до Відня, розводять уже кілька років в імператорському ботанічному саду на відкритому ґрунті, і він приносить дуже смачні за стиглістю плоди. У такий самий спосіб можна відзначити оливкове дерево Криму під назвою *Olea europea var. Taurica*. Мені здається, що це була б робота, гідна науки і зацікавлень сільського господарства, якби звернули увагу на цю особливу рослину й отримали вигоду з аномалії, яку Природа нам дарує в одному з найбільш корисних своїх творінь.

¹ Див.: *Ferraro C.* Giorgio Gallesio e la missione botanica di Giovanni Casaretto (1838 – 1839): scritti e documenti inediti, De Ferrari ed., Genova, 2001; *Peccenini Gardini S., Casaretto F., Canale F., Degli Esposti R.* Tre Chiavaresi dell'800: Giovanni Casaretto, botanico; Federico Delpino, botanico; Nicola Descalzi, esploratore: 1791–1991. — Chiavari: Società Economica Di Chiavari, 1991.

² *Guglielmo L., Pandolfo G., Caramiello R.* Le raccolte botaniche di Giovanni Casaretto in Brasile (1838–1840) documentate nell'Erbario dell'Università di Torino // *Museologia scientifica. Memorie.* — 2009. — № 4. — P. 173.

³ *Casaretto J.* Novarum stirpium brasiliensium decades. — Genuae: Typis Joannis Ferrandi, MDCCCXLII.

⁴ *Baldini Riccardo M., Guglielmo L.* Historical botanical collections in Latin America: the Italian contribution in the XIX century // *Webbia.* — № 67. — Part 1. — 2012. — P. 9, 12.

⁵ *Gardini S.* Da Odessa a Rio de Janeiro: gli erbari esotici di Giovanni Casaretto // *Museologia scientifica. Memorie.* — 2009. — № 4. — P. 167.

⁶ *Lettera di G. Casaretto da Odessa al sig. prof. cavaliere Domenico Viviani a Genova* // *Biblioteca Italiana ossia Giornale di letteratura scienze ed arti.* — Vol. 84. — 1836. — 1 ottobre. — P. 146–150.

⁷ *Lettera del dottore Giovanni Casaretto ad un illustre cavaliere di Genova* // *Biblioteca Italiana ossia Giornale di letteratura scienze ed arti.* — Vol. 85. — 1837. — 1 gennaio. — P. 145–150.

⁸ *Gardini S.* Da Odessa a Rio de Janeiro: gli erbari esotici di Giovanni Casaretto // *Museologia scientifica. Memorie.* — 2009. — № 4. — P. 167.

⁹ *Di una varietà di olivo che trovasi in Crimea* // *Biblioteca Italiana ossia Giornale di letteratura scienze ed arti.* — Vol. 85. — 1837. — 1 febbraio. — P. 290–292.

¹⁰ Ibidem, p. 168.

¹¹ Tableau phisique et topografique de la Tauride, suivi d'observations sur la formation des montagnes, et les changemens arrivés à notre globe. Par le professeur Pallas, pour faire suite à son voyage en Russie. — Paris, 1795.

¹² Flora taurico-caucasica exhibens stirpes phaenogamas, in Chersoneso taurica et regionibus Causicis sponte crescentes. Auctore L.B. Friderico Marschall a Bieberstein. — Tomus I, II. — Charkoviae: Typis Academicis, 1808.

¹³ Див. додаток I.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див. додаток II.

¹⁶ *Сосногорова М.А., Караулов Г.Э., Вернер К.А., Головкинский Н.А.* Путеводитель по Крыму. — К.: Издательский дом «Стилос», 2010. — С. 336.

¹⁷ *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — К.: Наукова думка, 1986. — С. 166.

¹⁸ *Бацак К.Ю.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. — К.: Знання України, 2004. — С. 102.

¹⁹ *Abregé historique des révolutions et du commerce de la Tavrude par Félix Lagorio.* — Odessa: Imprimerie de la ville, 1830.

²⁰ *Oderico G.L.* Lettere ligustiche ossia osservazione critiche sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le Memorie Storiche di Caffa ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da' Genovesi e Spiegazione de' Monumenti ivi esistenti. — Bassano, MDCCXCII.

²¹ Див. додаток I.

²² Див. додаток II.

²³ Див. додаток I.

²⁴ Вівіані Доменіко, 1772–1840 — італійський біолог, ботанік, зоолог і мінералог, учитель Дж. Казаретто. Він є автором відомої праці «Гриби Італії» (1834). Див. докладніше: *Storti M.* Domenico Viviani (1772–1840). Primo Naturalista Ligure // Quaderni della rivista. Ricerche per la progettazione del paesaggio. Dottorato di ricerca in progettazione paesistica. — Università di Firenze. — № 1. — Vol. 2. — 2004. — Maggio-agosto. — P. 1–13.

²⁵ Едуард де Верной, 1805–1873 — французький геолог та палеонтолог.

²⁶ В оригіналі — Босфор.

²⁷ У той час Таманський півострів вважали островом, оскільки р. Кубань на південний схід від с. Джигінки розділялась на два рукави через систему лиманів, які впадали в Чорне та Азовське моря. Таким чином, Тамань являла собою частину суходолу з усіх сторін оточену водою.

²⁸ Мається на увазі книга: *Oderico G.L.* Lettere ligustiche ossia osservazione critiche sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le Memorie Storiche di Caffa ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da' Genovesi e Spiegazione de' Monumenti ivi esistenti. — Bassano, MDCCXCII.

²⁹ Одеріко Гаспаре Луїджі, 1725–1803 — італійський дослідник античності, нумізмат, автор першого дослідження історії генуезької присутності в басейні Чорного моря, зокрема Солдайї і Кафи. Див. про нього: *Carrega F.* Elogio storico di Gasparo Luigi Oderico. — Genova, 1804.

³⁰ Гартвіс Микола Андрійович, 1793–1860 — російський ботанік німецького походження. З 1824 р. — доглядач, з 1827 р. — директор Нікітського ботанічного саду в Криму.

³¹ Петер-Симон Паллас, 1741–1811 — німецько-російський натураліст, геолог, етнограф та енциклопедист. З 1796 до 1810 р. мешкав у Криму, де вивчав його природу, приділяючи особливе значення еколого-географічній характеристиці рослин.

³² Стевен Христіан Христіанович, 1781–1863 — українсько-російський ботанік і ентомолог шведського походження. У березні 1812 р. був призначений директором Нікітського ботанічного саду в селі Нікіта, в Криму. У 1826 р. став головним інспектором з шовківництва. У 1841–1851 рр. — інспектор сільського господарства південної Росії.

³³ Компер Карл — кримський ботанік-аматор, випускник Паризької політехнічної школи, інженер, разом із братом мешкав у маєтку К.І. Потье на мисі Сарич; першовідкривач деяких ендемічних видів кримської рослинності.

³⁴ Тобто градоначальників.

³⁵ Грязелікарня в Саках почала діяти з 1827 р.

³⁶ Тобто кенаса.

³⁷ Спірне — *лат.*

³⁸ Давня назва Дунаю.

³⁹ Йдеться про Дністровський лиман.

⁴⁰ Нині курортне місто у Західній Галичині (Польща).

⁴¹ Олів Вільгельм, 1795–1854 — французький дворянин, з поч. 1820-х рр. до 1828 р. перебував на військовій службі в Російській імперії. У першій половині 1830-х рр. придбав земельні угіддя в Ялтинському й Феодосійському повітах Криму: його родина володіла маєтком «Камиш-Бурун (нині — південна частина Аршинцева), селами Кош-Куй (зараз — Тасуново), Сеїт-Елі (нині вже не існує), а також маєтком «Лімнеїз» (нині с. Верхня Мухалатка або Олів).

⁴² Автор називає так Алушту, можливо, за назвою давньогрецької фортеці Алусток.

⁴³ Жакен Ніколаус Йозеф фон, 1727–1817, або Жакен Йозеф Франц фон, 1766–1839 — батько й син, австрійські ботаніки й хіміки, послідовно керували Віденським ботанічним садом.

Статья посвящена исследованию малоизвестной страницы биографии итальянского естествоиспытателя Джованни Казаретто — его путешествию в Крым и Южное Приднестровье летом 1836 г. Во время поездки он собрал гербарии растений, а также, в своих письмах, сделал краткий обзор природных ресурсов, описал некоторые местные античные и средневековые памятники, отметил последствия деятельности имперских российских властей, политика которых в Крыму привела к его демографическому, культурному и хозяйственному упадку.

Ключевые слова: Крым, Южное Приднестровье, гербарии, природные ресурсы, памятники, политика Российской империи в Крыму.

The article is dedicated to the unknown page of the Italian naturalist Giovanni Casaretto's biography. Particularly, his travel to the Crimea and the South Dniester area in the summer 1836 has been investigated. During this journey he collected herbariums and, in his letters, he made a brief survey of the natural resources, described some of the local ancient and medieval relics and monuments, and also pointed the consequences of the Russian empire officials' policy in the Crimea that led to demographic, cultural and economy decays of that region.

Keywords: *the Crimea, the South Dniester area, herbariums, natural resources, relics and monuments, the Russian empire officials' policy in the Crimea.*